

İSMAİL GASPIRALI
SEÇİLMİŞ ESERLERİ: III

Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları

Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 3. basım

Neşre Hazırlayan:
Yavuz Akpınar

YAYIN NU: 723

EDEBÎ ESERLER: 357

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI

SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-975-437-676-0

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım:2008

4. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ.SAN.VE.TİC.A.Ş

Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk.

Güven İş Merkezi No:6/13, Bağcılar / İstanbul

Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

İstanbul- 2021

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Metin Neşir Prensipleri	17

I. BÖLÜM DİL YAZILARI

Dil Yazıları	23
--------------------	----

II. BÖLÜM EDEBİYAT YAZILARI

a) Edebiyat Nazariyesi, Tenkit Yazıları	209
b) Yazarlar, Eserler, Yayınlar:	265

III. BÖLÜM SEYAHAT YAZILARI

a) Türkiye Seyahatleri	333
b) Kafkasya-Azerbaycan Seyahatleri.....	370
c) Türkistan Seyahatleri	388
1. Bahçesaray'dan Taşkent'e Seyahat	388
2. Buhara'da Ne Gördüm	451
d) Rusya-Polonya Seyahatleri.....	479
e) Mısır ve Hindistan Seyahatleri.....	488
1. Mısır Seyahati	488
2. Hindistan Seyahati	511

III. Ciltteki Yazıların Toplu Listesi.....	533
Şahıs Adları Dizini	539

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi bir süreden beri İsmail Gaspıralı'nın eserlerini derleyip “*Seçilmiş Eserleri*” adı altında neşretmeye çalışıyoruz. Daha önce iki cilt yayımlamıştık. Bu sefer üçüncü cildi okuyucuların dikkatine sunuyoruz.

Bu ciltte, İsmail Bey'in 1883-1914 yılları arasında *Tercüman* gazetesinde *dil*, *edebiyat* ve *seyahat* konularında yayımlanmış olduğu belli başlı yazıları topladık. Yazılar, kitaba bütün olarak ve aynen alınmış, metin neşrinde tutulan yol ayrıca açıklanmıştır. Bu ciltteki bütün yazıların toplu listesi kitabın sonunda verilmiştir. Yazıların sayısı oldukça çok olduğundan “İçindekiler” kısmında bunların tamamını değil ait oldukları konunun adını vermeyi tercih ettik.

Bu cildin büyük bir kısmını oluşturan “*Dil Yazıları*”nın neredeyse tamamı, genel olarak “*Türkçe*” ve onun Türk dünyasına teklif ettiği “*ortak edebî Türk dili*” hakkındadır. Bu sebeple “*Dil Yazıları*”nda da bir alt sınıflandırmaya gidilmemiş, yazılar kronolojik sırayla verilmiştir. Böylece “ortak edebî Türk dili”nin nasıl merhalelerden geçtiği daha iyi anlaşılacaktır. Bu yazılarında o, Türk dilinin tarihî gelişiminden, çeşitli lehçelerinden, Türkçenin büyük sanat-kârlarından ve önemli eserlerinden söz etse de hepsinde temel mesele, “*ortak edebî Türk dili*”dir.

İsmail Bey, özellikle 1905'e kadar, ağır Rus sansürü yüzünden gerçek düşüncesini açıkça dile getiremez; kapalı, imalı konuşur. Rus Meşrutiyeti'nden sonra düşüncelerini daha rahat anlatma imkânı bulur.

Onun “*ortak edebî Türk dili*” teklifi, genel olarak bilinse de, dönemin ihtiyacına cevap verebilen “*ortak Türk edebiyatı*”, “*ortak Müslüman-Türk eğitimi (Usul-i Cedit)*” düşünceleri pek bilinmemektedir. Hâlbuki bunlar, onun asıl idealinin ayrılmaz parçalarıdır. Ortak dil ve edebiyatla, Avrupa’nın bilim ve teknolojisine dayanan usul-i cedit eğitimi, bütün Türk halkları için dünyada “tek bir ulusal kimlik” yani “modern Türk kimliği” oluşturma, İsmail Bey’in asıl büyük idealini oluşturur. Bu ideale de ancak iyi bir eğitimle kavuşmak mümkündür. İsmail Bey, Türk halklarını bu hedefe götüreceğini ümit ettiği “usul-i cedit eğitimi”ni, hürriyet ve istiklâlden de önde tutar. O, esaslarını birçok yerde belirttiği “usul-i cedit eğitimle”, Türk halkları arasında ayrılığa ve parçalanmaya sebep olan feodal kimlik ve kültür anlayışının ortadan kalkacağına ve modern Türk kültürünün bunların yerini alarak yeni bir “Türklük” bilincinin gelişmesini sağlayacağına inanıyordu. Nitekim bir yazısında şöyle diyordu: “*Til meselesi yalnız bir ‘edebî’ mesele değildir. Belki daha ziyade içtimaî, siyasîdir. İlim, tarih, fen, etnografya ve ulum-ı siyasiyeye aşına olanlara bu iş, gün gibi zahirdir. ‘Yek lisan-ı edebiyesi’ olmayan kavim ve millet, 5-10 değil, hatta 100 milyon can olursa (olsa bile) heyet ve millet olamıyor.*” (Bizim Matbuat, 3 Fevral 1906, Sayı: 9). Görüldüğü gibi “Türklük bilinci” oluşturmak, modern Türk kültürünün temelini atmak, yani Türk halklarını tek bir “millet” hâline getirmek, İsmail Bey’in ömrü boyunca yapmak istediği tek iş olmuştur.

İsmail Bey’in bu düşüncelerini, ne yazık ki zamanın Rus aydınları ve siyasetçileri, Türk halklarının bazı aydınlarından çok daha iyi anlamış ve bu düşüncelerin kendileri için doğuracağı problem ve tehlikeleri fark etmişlerdi. Bu yüzden, Türk halklarının o zamana kadar Müslümanlık düşüncesinden sonra iyi-kötü var olan tek soy bilinci (Türk soyuna ait olma şuuru), gittikçe genişleyen yazı dili (ortak Türk edebî dili) ve modern kültür birliği, Sovyet dönemde

Metinlerin Arap alfabesinden aktarılmasında ve açıklanmasında elimizden geldiği ölçüde dikkatli davrandık. Yine de metinlerin kötü baskısından veya fotokopilerin silikliğinden kaynaklanan problemliler yerler; okunamayan veya anlamı belirlenemeyen kelimeler olmuştur. Okuyucularımız, bu gibi problemleri çözmede bize yardımcı olurlarsa memnun oluruz; çünkü amacımız, Türk dünyasının önderleri, fikir adamları arasında mümtaz bir yeri olan İsmail Gaspıralı Bey'in eserlerini, elden geldiğince mükemmel bir şekilde Türk boylarının okuyucularına sunmaktır.

İsmail Gaspıralı'nın "Seçilmiş Eserleri"ni yayımlamaya devam eden Ötüken Yayınevine teşekkür borçluyuz. Onların Türklüğe ve Türk kültürüne duydukları gönülden sevgi ve sorumluluk duygusu, bizlere yeni araştırmalar için güç vermektedir.

Yavuz Akpınar

METİN NEŞİR PRENSİPLERİ

Metinlerin Dili Hakkında

Biz İsmail Gaspıralı'ya ait bu eserlerin Türkiye dışında da ilgiyle okunacağından emin olduğumuz için özellikle Türkiye dışındaki okuyucuları da göz önünde bulundurarak bazı açıklamalar yapmayı gerekli gördük. İsmail Bey'in ilk eserlerinde Kırım Türkçesine ait unsurlar, sonra yazdığı eserlerle karşılaştırılırsa daha fazladır; zamanla bunlar azalır.

1- Öncelikle metinlerin orijinal dili hakkında bazı şeyler söylemek gerekir: Genel olarak İsmail Bey'in dili oldukça sadeleştirilmiş, cümleleri kısaltılmış, Arapça, Farsça terkipleri oldukça azaltılmış bir Türkiye Türkçesidir. O yazdıklarının her bölgede anlaşılabilmesi için gerekli gördüğü yerlerde, bir kavramı anlatmak için anlam itibarıyla tamamen birbirinin aynı olan çift -nadir de olsa bazen üç kelime- kullanmayı tercih etmiştir: Anlatım dilinde pek hoş karşılanmayacak bu durumdan o rahatsız olmamıştır; çünkü onun bir üslup ve estetik kaygısı yoktu. Amacı söylediğinin rahatça anlaşılabilmesi idi. Bunun için genellikle o, Türk dünyasını Kuzey Batı Türklüğü (Tatarlar: Kırım, İdil-Ural Tatarları), Türkiye ve Türkistan olmak üzere ikiye, en fazla üçe bölüyordu: Dolayısıyla çift kelime kullanırken genelde kelimelerin bu bölgelerde kullanılan ayrı ayrı şekillerini yan yana veriyordu: yürümek/cürmek, dağ/tav, yağ/may, kaldırmak/kötermek, karye/avul, aramak/kıdırmak, çocuk/bala, bulmak/tapmak/, geri dönmek/

kaytmak, alakalanmak veya ilgi duymak/kızıklamak, cigit/yiğit, utanmak/uyalmak, çok/köp, tercümanlık/dilmaçlık, cümle/barça, sarhoşluk/esirliklik, zengin/bay, uzak/çet, unutmak/coymak vs. gibi.

2- Bazen Türkiye Türkçesinin kelime hazinesinde bulunmayan veya söyleyiş itibarıyla farklı olan kelimeleri, Türkiye Türkçesinin yapım ve çekim ekleriyle birlikte kullanıyor: *Kıdırıyor* (arıyor), *cürüyorlar* (yürüyorlar), *cürsem* (dolaşsam), *yasıyor* (yapıyor), *cürmüyorlar* (dolaşmıyorlar), vs.

Bazen de bunun tam tersi kelime veya ifadeleri Kuzey Batı Türkçesinin çekim ekleriyle kullanıyor: *İman edesiz mi* (İman ediyor musunuz), *fikirlene tüştü* (düşünmeye başladı), *kayda baksan* (nereye baksan), *körüle* (görülüyor), *toldurup tura* (dolduruyor), *açuvlu açuvlu* (sınırlı sınırlı), *sorayık* (soralım), *kaytayık* (geri dönelim), *körüşesiz mi* (görüşüyor musunuz), *bakıp turalar idi* (bakıp duruyorlardı), *körgenim* (gördüklerim), vs.

3- Bazı yerlerde, büyük bir ihtimalle Arapça, Farsça kelimelerin yerine yaygın olan Türkçesini dikkate sunmak için onları birlikte kullanır:

“*hırsız, oğru*”; “*fikir, oy*”; “*mecruh, yaralı*”; “*zengin, bay*”; “*refik, yoldaş*”; “*tahammül, çıdam*”, “*hane, yurt* (ev manası-na)”; “*anahtar, açkık*”; “*kâfi, yeterli*”; “*kesret, çokluk*”; “*cümle, barça*” “*ihtiyar/kart*”, “*alaka/kızık*”, *bilik* (“*bilük*” imlasıyla) /*marifet* vs.

4- Genelde kelimelerin alışılmış Osmanlı imlasını kullanır. Bazen bu imlanın dışında en geniş anlamda Tatar veya Çağatay Türkçesine uygun yazımlar da görülür. Bu yüzden metinlerde *barmak/varmak*, *var/bar*, *durmak/turmak*, *dağ/tağ*, *güç/küş*, *olmak/bolmak*, *yok/cok*, vs. gibi şekilleri birlikte görmek mümkündür.

5- Genel olarak birçok yerde “tef’ıl ve “tefa”ul” vezninde olan kelimelerin imlası birbirine karıştırılmaktadır:

I. BÖLÜM
DİL YAZILARI

Eski Lisan-i Türkî¹

Geçen nüshamızda şarkıyyûn (Doğu Bilimci) Radloff cenapları *Kutadgu Bilig* nam kitabı neşretmek tedarikinde (hazırlığında) olduğunu yazmış idik. İşbu acayıp (hayret verici) eserden ötürü bir iki malumat bermek istiyoruz.

Kutadgu Bilig demek kuvvetli, hayırlı bilikler ve malumatlar demektir. Bu kitap Uygur şive-i Türkîsinde olup 462 sene-i Hicriyede hatt-ı Uygurî ile (1069-70'de Uygur yazısıyla) yazılmıştır. Türkî dilinde bundan eski eser malum değil.² Hazırda bu kitap Viyana'da devlet kütüphanesindedir. Hatt-ı Uygurî, hatt-ı Arabî ile bir türlü münasebeti olmayıp belki hatt-ı Süryanî ile münasebetlidir. Kitabın münadericesi (içeriği) idare-i mülk (ülke yönetimi) ve devlete dair şiiirlerdir. Beyan olunan efkârlara (açıklanan düşüncelere) göre Uygur Türkleri hayli derece medeniyet sahibi oldukları ve kitabın lisanına bakıldıkta eski Türkler, kalem ve edebiyat aşinası oldukları görülüyor.

Uygur Türkleri, Kaşgar ile Hıtay (Çin) ülkesi arasında sâkin (yerleşmiş, yaşayan) bir kavim olup hazırda dahi bir miktar halk mevcut olduğu malumdur. Cengiz Han ve Timur³ zamanında Uygur Türkleri kalem ve yazı ile şöhret bulup devlet-i Cengiziye'de büyük rağbette bulunmuşlar. Aksak

¹ Bu yazıyla birlikte *Tercüman*'ın aynı sayısında, 3. sayfada "*Muallim Radloff*" başlıklı şu küçük haber yazısı da yer almıştır: "Türk ve Tatar dillerine mahir ve Tatar şivelerinde kesp ettiği (edindiği) malumatı ile şöhret bulmuş Peterburg Encümen-i Daniş azasından (Bilimler Akademisi üyelerinden) Radloff cenapları bu defa Kırım'a teşrif buyurup Kırım lisan-i Türkîsi ile aşına olmak muradında bulunmuştur.

Lisanımızın türlü şivelerinde mevcut ayıtuvlardan, şiiir ve emsallerden beş-altı büyük cilt kitap neşredip Uygur şivesinde ve Uygur hattı ile yazılmış "*Kutadgu Bilig*" nam şiiirleri dahi birinci mertebe olarak neşretmek hazırlığında bulunuyor."

² Bu yazının yazıldığı dönemde Göktürk Kitabeleri henüz okunmamıştı.

³ Metinde "Çingiz" ve "Temür" şeklinde.

Timur'un dahi bazı yarlık ve nameleri (buyruk ve mektupları) Uygur yazıları ile yazılmıştır.

İşbu *Kutadgu Bilig* nam kitabın dili, Arabî, Farisî lügatlerinden hali olup (Arapça ve Farsça sözler olmadan) tamam açık ve eski Türkî ile (Türk diliyle) yazılmıştır. Bu Türkî, Çağatay şive-i Türkîsine mukaddemdir (Çağatay Türkçesinden öncedir). *Tercüman* okuyucuları için bir-iki ibare (cümle) bu yerde naklolunuyor. Dokuz yüz sene mukaddem atalar dili niçik (nasıl) imiş.

Kayu kim toğar erse ölgü kerek

Kayunuñ akırı erse ilki kerek

Yani:

Her kim doğar ise ölmesi lazım gelir

Her şeyiñ ahiri bar ise evveli lazım gelir.

* * *

Ağışka iniş ol adiske, batık

Sağınçka sevinç ol açıkka tatık

Yani:

Yükseğe iniş gibi töbeye batık

Hasrete muhabbet gibi, aç olmuşa aş⁴

Dokuz yüz yıllık has (öz, asıl) dilimizin ibaresi budur.

14 Noyabr 1886 / 30 Safer 1304; Sayı: 47

⁴ Bu beytlerin R. R. Arat neşrindeki şekli ve günümüz Türkçesine çevirisi şöyledir: Beyit numaraları: 1086-1087; “Kayu kim togar erse ölgü kerek / Kayu neñ agar erse ölgü kerek. / Ağışka iniş ol edizke batık / Sevinçke sakınç ol açıkka tatık.” Çevirisi: “Doğan herkes ölmeğe, yükselen her şey düşmeğe mahkûmdur. / Her yokuşun bir inişi, her tepenin bir çukuru, her sevincin bir kederi ve her acıya karşı bir lezzet vardır.” Beytlerdeki farklılık Radloff neşrindeki eksiklik veya yanlışlıklardan kaynaklanmış olabilir.

Lisan-ı Türkî Şiveleri

Orta Aziya’da ve Avrupa’nın cihet-i şarkisinde sâkin (doğu tarafında yerleşmiş) Türk ve Tatar kavimleri lisan-ı Türkî-nin muhtelif şiveleri ile mütekellimdirler (konuşmaktadırlar). Mezkûr şiveler diyar be diyar (diyardan diyara) başkaca işeler de esasen bir lisan olup Bahçesaraylı bir Türk, Kaşgarlı birisi ile anlaşabilir. Şiveler beyinde tekellümde (arasında konuşmada) ve sözlerde olan fark ve tefavüt, kalem ve yazıda hiç derecesine geliyor; çünkü, lügat ve imla bir olup, her iki taraf, şiveleri üzere okup ayırlar (okuyup söylerler). Kırımlıların “ben”, “olur”, “geldi”, “karanlık” gibi lügatleri, mesela Hokant’ın “men”, “bolur”, “kildi”, “karangı” lügatleri olduğu zahirdir. Kırım’ın “seniñ”, “anıñ”, “babanıñ” imlası Kazan’ın “siniñ” “anıñ”, “atanıñ” (babanıñ) imlasına keliştiği fehme zor (imlasının karşılığı olduğu anlaşılması zor) hâl olmayıp şivelerin birbirine yakın olduğunu gösterir.

Türkî şivelerin büyüğü dörttür: Birincisi ve eskisi Çağatay şivesi,⁵ ba’de (sonra) Kazan şivesi, ba’de Azerbaycan ve Osmanlı şiveleridir. Bu şiveler oldukça ve ayrıca, kitabet (yazı) ve edebiyata maliktir (sahiptir).⁶

Bu zamanlara kadar ki tab’ hüneri meydan almamış idi (baskı sanatı yaygınlaşmamıştı) ve yüzlerce saatlik mesafeler, halkları birbirinden ayırmış idi, her diyar ve vilayet, öz (kendi) şivesi ile tekellüm edip kalem çeker idi (konuşup ya-

⁵ Çağatay şivesi, o günkü anlayışa göre en eski Türk yazı dili idi. Hâlbuki ondan önce “Eski Türk dili” olarak adlandırılan ortak bir yazı dili dönemi olduğu, bugün bilim âleminin kabul ettiği bir gerçektir.

⁶ İsmail Gaspıralı, burada modern İdil-Ural (Tatar Türkçesi) yazı dilini değil, eski Kıpçakçayı göz önünde tutuyor olmalı. Böyle ise Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlıcanın birer yazı dili olarak ortaya çıkışlarını hemen hemen aynı dönemde göstermesi kabul edilebilir; çünkü bu iki yazı dilinin temeli, Türkiye’de yanlış olarak “Eski Anadolu Türkçesi” olarak adlandırılan (doğrusu Selçuklu Türkçesi olabilir) dönemindedir.

zardı); lakin, zaman-ı hazırda (şimdiki zamanda) her tarafa su ile parahodlar (buharlı gemiler) ve karadan demir yol arabaları katınmaya (katılmaya) başladı ve bunların sayesinde tüccar ve ticaret, seyyah ve ziyaret yol tapıp (bulup) basmahaneler ve basma kitaplar, her tarafça günden gün muteberlendiği (her yerde günden güne itibar kazandığı) sırada, Türkî şiveleri birbirine karışıp umumî bir lisan-ı edebiye (ortak bir edebî dil) meydana çıkması ancak zamana mütevakkıf (bağlı) olmuştur. Kazan'da neşrolunup, geçen nüshamızda beyan olunmuş *Güzel Kız Hadice*⁷ nam romana bu gözden bakılır ise, her vilayetçe anlaşılır şivede yazıldığına büyük dikkat lazım gelir. Böylece yazılmış kırk-elli adet roman ve risâle peyda olur ise (ortaya çıkarsa), bizlerden son (sonra) lisan ve edebiyata hizmet edecek evlad-ı vatan için uluğ yol açılmış olacaktır. Uluğ yol açıldıkça yani kitabet ve lisan-ı edebiye (yazı ve edebiyat dili), bir şive ve bir kaide tahtına alınmadıkça (bir kurala bağlanmadıkça), beynimizde (aramızda) fûnun ve neşriyat, meydan alamayacaktır. Çünkü, her vilayet öz şivesinde kitabet ve edebiyat kesp etmek (kazanmak, elde etmek) için gerek olan maliye ve akiye ve ilmiye kuvvetleri yetiştiremeyecektir. İş küş (güç) ve fikir birliği gibi şive ve lisan birliği dahi, maişetin en mühim ahvallerindendir (yaşamın en önemli niteliklerindendir).

Osmanlı şive-i Türkîsi ziyade işlenmiş ve edebiyatı gayrilere göre zengin ve ilerlemiş olduğundan, akvam-ı Türkî beyninde (Türk kavimleri arasında) meydan alacağını zannedenler bar ise de biz bu zanda (kanaatte) değiliz; çünkü, Osmanlı şivesi, has Türkîden (öz Türkçeden) ziyade (oldukça) uzaklaşmıştır ve kavmî lûgatleri terk edip (soya ait; ulusal kelimeleri bırakıp) Arabî ve Farsî ve gayri dillerden gayet çok kelimeler kabul edip şivelerin en gücü (en zoru) ve kavmî dilin ögey oğlu olmuştur. Kavmî olmayan dil, öz dairesinin

⁷ Muhammed Zahir Bigiyef (1870-1902)'in eseri olan ve 1887'de Kazan'da basılan bu romanın tam adı *Elf [Ülif] Yaki Güzel Kız Hadice*'dir.

haricine geçemez. Zannımıza göre Osmanlı şivesi kavmî bir lisan değil; divanhaneler ve memurlar şivesidir. Bu bir şivedir ki Kaşgarlı bir Tatar için ne kadar güç ve çetin ise, Anadolu kaba bir Türk için dahi belki şu kadar güçtür. Anadan öğrenilmez üç dilin tahsiline ve karışılmasına (birbirine katılmasına) muhtaçtır.

Osmanlı şivesinin bu hâli dikkate alındığı, bu ahir (son) beş-on senelerde İstanbul'da neşrolunmuş kütüp ve resâilden (kitaplardan ve risalelerden) anlaşılıyor. Lisanı sadeleştirme yani hacetli (gerekli) olmayan lügat-i ecnebiyeden temizlepe açık Türkî ibaresi ile kalem çekmek efkârı (yazmak düşünceleri) hayli meydan almıştır. Geçrek (oldukça geç) davranılmış ise de lisan için tarik-ı selamet (kurtuluş yolu) bulunmuştur; ama, meseleyi hâletmek zorluğa kaldı. Çünkü, Türkler, Türkçeyi unutmuşlar ve Arabî, Farsî, Fransevî, İngilizî ve gayri lügatlere malik (sahip) oldukları hâlde, Türkî olarak bir lügat (sözlük) kitabı yoktur! Merhum Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmanî'si*,⁸ kamus-ı Türkî makamını (Türkçe sözlük yerini) tutamaz.

İstanbul'da en muteber lisan, saadetlü Kemal Beyefendi'nin (Namık Kemal'in) lisanıdır. Vâkıa (gerçekten) her ne yazmışlar ise, güzel ve ateşli ve ötkün (etkili) yazmışlardır; ama, bize kalır ise Şemseddin Sami Beyefendi'nin sade sade, açık açık ibareleri daha makbuldür; çünkü, Kemal Bey'i anlamak için mutlak ârif olmalıdır; ama Sami Bey'in dili, cümleyi ârif (herkesi bilgili, kültürlü) edecek dilin mukadimesidir (başlangıcıdır).

⁸ *Lehce-i Osmanî*: Ahmet Vefik Paşa (1823-1891)'nin iki kısım hâlinde hazırladığı sözlük. İlk baskısı 1876'da sadece birinci kısmı ihtiva edecek şekilde bastırılmış, 1890'daki ikinci baskıda Arapça ve Farsça kısım da eklenmiştir. Birinci kısmında Türkçe ve Türkçeye Arapça ve Farsçanın dışında girmiş kelimeler, ikinci kısımda ise Arapça ve Farsça sözler bulunmaktadır.

Vakti ile dile diller karıştırmayıp Osmanlılar, Süleyman⁹ Şah ile Baba Ertuğrul dilini ilerletmiş¹⁰ ola idiler, edebiyat-ça hem cinslerine (edebiyat bakımından kendi soydaşlarına) büyük hizmet etmiş olurlar idi. Sadelenmemiş hâlinde Osmanlı şive-i edebiyesi, meydan alamayacaktır (sadeleşmedikçe Osmanlı edebî şivesi, yaygınlaşamayacaktır).

18 Aprel 1888 / 19 Şaban 1305, Sayı: 14

İstanbul Gazeteleri

Aldığımız Osmanlı gazetelerinden *Mürüvvet*¹¹ ve *Tercüman-ı Hakikat*¹² nüshalarında lisan ve edebiyat hususunda bazı mülahaza ve müzakere (bazı görüşler ve tartışmalar) görüldü. Umumî usul-i imla (genel yazım kuralları) ve kavmî bir lisan-ı edebiyeye hacet olduğu bahsolunuyor (ihtiyaç olduğundan söz ediliyor).

Vâkıa (gerçekten) meselenin zamanı gelmiştir; çünkü bu vakte kadar Türk dili umum tarafından kabul olunmuş kavaide tâbi (kurallara bağlı) olmayıp herkes bildiği gibi gelişigüzel söylep (söyleyip) yazar. Kalemde istimal olunan (yazıda kullanılan) dilin ise adı Türkîdir; lakin, özü Arabî, Farsî, Türkî, Rum, Slav ve bir miktar Fransevî lügatlerinden mürekkep (sözlerden oluşma) karmakarışık lisan şorbasıdır (çorbasıdır) ki muteber tutulan (itibarlı sayılan) Osmanlı şivesi “Türklükten” çıkıp kavmî lisan suretini (ulusal dil özelliğini) kaybetmiştir.

⁹ Metinde “سیمان”.

¹⁰ Metinde “ilerletmemiş” şeklinde.

¹¹ *Mürüvvet*: 1887’de İstanbul’da Marufzade Mehmet Ziyaeddin’in çıkarmaya başladığı, başyazarlığını Selim Avnah’ın yaptığı önce haftalık, sonra günlük çıkan Osmanlı gazetesi.

¹² *Tercüman-ı Hakikat*: İstanbul’da 1878’de fiilen Ahmet Midhat tarafından çıkartılıp yönetilen; fakat, imtiyazı resmen Ahmet Midhat Efendi’nin kardeşi Mehmet Cevdet’e ait olan, en önemli Osmanlı gazetelelerinden biri.

II. BÖLÜM
EDEBİYAT YAZILARI

A) EDEBİYAT NAZARİYESİ, TENKİT YAZILARI

Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî

[-1-]¹

Elimize tüşmekte olan (geçen) neşriyata ve yetişmekte olan ahbara (haberlere) göre maişet ve edebiyat-ı Osmanîyi (Osmanlı edebiyatı ve hayatını) dikkate alıp muvazene edip (eleştirip) okuyucularımıza bazı malumat vermek istiyoruz. Osmanlılara methiye yazmak efkâr etmiş isek (düşünmüş olsak) belki bir “methiye”ye biz âcizin dahi kuvveti yetişir² idi; ama, muradımız muvazene (eleştiri, tenkit) ve kritika olduğundan hâlimiz müşkülsüz değildir. Evet, İstanbul’da bu vakte kadar kritika heman (henüz) doğmamış ve edebiyat “methiye” asrında yaşamakta olduğu hâlde (için) biz gibi bir Kırım oğlu, kritika ve muvazeneye (eleştirmeye) kalkışsın! Yol açmak, iş başlamak bir vakit (hiçbir zaman) kolay olmamıştır. Yazdıklarımızda noksan görüldükte heman birden bire ayıp defterine geçmesin.

Ahir (son) on-onbeş seneler içinde maişet ve edebiyat-ı Osmanî çok terakki ettiği (Osmanlı edebiyatının çok ilerlediği) inkâr olunamaz. Yüzler ile neşrolunmuş türlü türlü kitaplar, büyük büyük gazeteler, kiraathaneler, tiyatrolar

¹ Bu metinlerin büyük bir kısmı daha önce tarafımızdan yayımlanmıştır. Bak. “Yavuz Akpınar, İsmail Gasıralı’nın Edebî Tenkitleri: 1”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, IX, İzmir, 1998, s. 87-115 (Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları). Bu kitapta tenkit konulu yazılarının hepsi bir araya getirilerek tarafımızdan kronolojik sıraya konulmuş ve yarım kalan metin neşri tamamlanmıştır.

² Metinde “ينسر”.

[Namık] Kemal, [Ahmet] Midhat ve gayri adlar hep buna delildirler.

Avrupa lisanlarından pek çok fen kitapları tercüme olunduğu gibi Osmanlılar özleri dahi bu cins hayli eserler telif ettikleri malumdur (yazdıkları bilinmektedir). Ancak tercüme ve neşrolunmuş kitap ve risalelerin üçte iki kısmı tiyatro risaleleri ve romanlar (tasvir-i maişet hikâyesi) (sosyal hayatı anlatan hikâyeler) olup, bunların pek çoğusu tercüme olunmamış olsa dahi Osmanlıların heman hiçbir ziyarı olmaz idi. Pol de Kok [Paul de Kock], Duma [Alexandre Dumas], Gaburyo [Gaboriau] ve bunların hemcinsi olan Fransız udebâlarının (yazarlarının) pek çok romanları ve korkunç korkunç melodramları tercüme ve neşrolunmuşlardır ve hayliden haylice mütalaa olunmaktalar (okunup incelenmekte)... Bilmiyorum Emile Zola eserlerinden tercüme olunmuş var mı? Bu edepsizce edibin Nana'sı, İstanbul'da makbul olacağı şüphesizdir. Ne açıklık, ne cesaret ile yazılmış ya efendiler! Nana romanı, tiyatroya uydurulsa da göğüs ve gerdan seyretsek... Tamam ala Türk (Türk usulü)!

Ekseri Parij maişetini (çoğunluğu Paris hayatını) ve Fransız efkârlarını tasvir eden romanlardan maişet-i Osmanî hisse alabilir mi? Zannetmeyiz. Parij gamenleri³ (Paris köprü altı çocukları), yosmaları ve jönz doresi [jeunesse dore] (bay balaları) (zengin çocukları) nerede? İstanbul'un "idare" ilmi tahsiline mecbur kâtipleri ve "devlet kasabına"⁴ bağlı paşa balaları nerede? Parij'in Margarit, Jozefin, Lizet ve emsal-

³ Gamin (Fransızca): Parisli küçük çocuk, köprü altı çocuğu.

⁴ Burada "Devlet kasabı" sözleriyle ne kastedildiğini anlayamadık. Rusça metinde de bu ifadenin harfen karşılığı olan "Kazenny reznik" (казенный резник) vardır. Anlamı, Yahudi toplumunda dinî ölçülere uygun kesim yapma izni olan kasap demektir. Rusya'da 1857-1917 yılları arasında "kazenny reznik veya ravvin" olmak için Yahudi öğretmen enstitüsünü bitirip özel eğitim alıp yerel yöneticiler tarafından resmen atanmış olmak gerekiyordu. Kazenny ravvinler Yahudi toplumunun temsilcileri ve ileri gelenleri konumunda idiler

leri nerede? İstanbul'un Ayşe, Fatma mübarekleri nerede? Bunların arasında dağlar var, değil mi ya? Avrupa edebiyatının kadrini bilmez ve aksi zannetmeniz (değerini bilmez ve karşı olduğumuzu sanmayınız); hayır! Söyleyeceğim ancak şudur ki; iki Fransız romanından, bir millî hikâyeye menfaatlidir. Ama Pol de Kok [Paul de Kock], Gaburyo ve emsalini mutlak mütalaa etseniz (okuyup öğrenseniz) çok ziyan da gelmez... Boşça boşça vakit geçer... Bana derler ki İstanbul, Parij değil ise de insanlar kaysı noktada olsalar da müşterek hâlleri çoktur. Gönül muhabbet, nefis, korku, edep, merhamet, tabiatlar, büyüklük ve küçüklük, cümle (bütün) insanlara mahsustur ve bundan ötürü Parij maişeti romanlarından, maişet-i Osmanî istifade edebilir, efkâr istihrac edebilir (ibret alabilir)... Evet edebilir idi; eğer, müşterek hâllerden müşterek olmayan hâller, daha ziyade olmamış olsa idi.

Buyurun bir emsal alalım: La Dame o Kamelya [La Dame aux Camélias] nam romanı bilirsiniz ya. Bunu okudukta Parijli bir madamın gözleri yaşlandığı yerde, İstanbullu hanım gülüverir. Parijli bir mösyö, “Ne büyük, ne acaip tabiat! (ne şaşılacak bir yaratılış)” dedikte; İstanbullu bir efendi, “Deli mi bu, nedir be?” deyiverir. İki taraf da öz nazar-ı dikkatlerinden (bakış açılarından) haklıdırlar. Bir emsal daha: Fukaradan bir[i] oynaşını, sevdiğini terk etmeyip dost-ı sadık olup, madamın biri, kart zevcini (yaşlı eşini) ve onun malını ve özünün rahatını terk etmiş bu madama, Parijli, “Maşallah, işte muhabbet böyle olmalı” dedikte; İstanbullu efendi, “Vah mel'une, ip boğazına” diyeceği şeksizdir (kuşkusuzdur).

Bu dediğim tasdik olursa Pol de Kok ve emsali romanistlerin eserlerinden başlıca istifade olamayacağı anlaşılır.

Tiyatro ve roman aksi (karşıtı, düşmanı) değiliz; velakin, Şekspir [Shakespeare], Göte [Goethe] ve Şatobriyan [Cha-

Gaspıralı burada geçim itibarıyla devlete bağımlı üst düzey memur sınıfını (paşa çocuklarını) kastediyor olmalı?

teaubriand] ve Volter [Voltaire], Skot [Walter Scott], Şpilgagin [Friedrich Spielhagen], Molyer [Molière] ve emsali gibi üdebâ-yı meşhureyi (ve benzerleri gibi ünlü yazarları) heman bertaraf edip (bir tarafa bırakıp) Osmanlıların, Pol de Koklar ve Gaburyo ile gün geçirdiklerini caiz görmeyiz. Çünkü Pol de Kok gibi ikinci, belki üçüncü derece edibin tasvirleri, ancak bir mahalle, bir asra mahsus olup, mesela Şekspir gibisinin eseri, cihanın her tarafına, asırların pek çoğuna hizmet eder... Şekspir'in resmettiği tabiatlar (canlandırdığı karakterler), her yerde her millet arasında ibret olabilir. Şöyle ki erbabı indinde bir Gamlet [Hamlet] ile bir Otello [Othello], beş-on Fransız melodramından ziyade makbuldür.

Faydasız, faydasız “demi monde” (kibar fahişeler çevresi), gamen maişete dair (köprü altı çocuklarının hayatı hakkındaki) romanlara, Osmanlılar, bunca rağbet gösterdikleri (bu kadar ilgi göstermeleri), Şekspir trajedileri, Şpilgagin romanları [h]azm⁵ olunması (sindirilmesi, anlaşılması) müşkülce olduğundan ise bir diyecek kalmaz... Avrupa'nın meşhur eserlerini mütalaa zamanı ilerde, ümidi ile sabra zor idelim (sabrımızı zorlayalım).

Yazmak, tercüme etmek, neşretmek, “kalem ile vatana ve maarife” hizmet etmek, İstanbul'un büyüğü ve küçüğüne⁶ merak ve belki bir cins moda ve illet (hastalık) olmuştur. İstanbul gazetelerini okuyanlara malumdur: Bugün bir paşa efendi yazıp çıkardığı kitap meydan-ı intişara konulmuş (basılmış), ertesi gün falan mektep şakirdanından (öğrencilerinden) falan efendi falan, türlü risale ya ki romanı meydan-ı intişara çıkarmış. Velhasıl (kısacası) ta paşalardan, müdürlerden, kâtiplerden geçip kapı ağası ve kolculara varınca (varıncaya kadar) edebiyat pazarına yük yük boyalı kâğıt nakletmedeler.

⁵ Metinde عزم .

⁶ Metinde كيجنه .

III. BÖLÜM
SEYAHAT YAZILARI

A) TÜRKİYE SEYAHATLERİ

Bir İki Gün İstanbul'da

Aprel (nisan) ayının yarısını İstanbul'da geçirdik. Her türlü sınıf Osmanîler ile (her sınıftan Osmanlılarla) görüşebildiğimiz gibi matbuat-ı Osmanî'de (Osmanlı basınında) nam ve şanları malum olan bazı hürmetliler ile dahi hayli müzakerelere nail olduğumuz sırada (görüşmeler yaptığımızda) İstanbul'un efkâr-ı umumîsinde (kamuoyunda) hayliden haylice tebdilât (değişiklikler) ve tarik-i cedit (yeni yol) müşahede olup taaccübe sebep ve şunun ile beraber memnuniyeti mucip olmuştur.

Afgan hududu meselesinde Rusya ile İngiltere arasında zuhur etmiş ihtilâf (ortaya çıkan fikir ayrılığı) Osmanlıları iki taraftan ateş arasında koyup Rusya'dan mı, İngiltere'den mi taraf olmak müşkül sualini meydana çıkardı.

İşin politika ve diplomatî (diplomatik) cihetinde değilim. Diplomatî (siyaset) meydanında mesele¹ halletmek yalnız Osmanlılara mahsus olamayacağı malum ve diğer taraftan Petersburg ve London beyninde (Londra arasında) müşavereler yumuşamamış ise Babîâli (Osmanlı hükûmeti) resmen bî-taraflık (tarafsızlık) ilanına karar verdiği rivayet olunmuş idi. Bizim dikkat ettiğimiz ve şu arada beyan edeceğimiz (açıklayacağımız) son Vâkıaların keskin ve acı velakin hakikî derslerinin semeresi (sonucu) olan ve ahaliye mahsus zann ve efkârlardır (düşüncelerdir).

¹ Metinde "meselenin" şeklinde.

İki sene evvel Osmanlılar vakayı ve ahvalâta cat (olaylara ve vaziyete yabancı) ve ecnebi gözlüğü ile bakıyorlar idi. Şimdi ise ya gözlük tübinden (altından) ya doğru öz gözleri ile bakmaya başlamışlar. Franko-İngiliz gözlükleri hemen terk olunmuş ise Nemse (Alman) gözlüğü bu günde dahi haylice muteber olduğu inkâr olunamaz ya?

Diplomatî fenne (diplomasi ilmi) ve diplomatlar, sene be sene (yıldan yıla) büyük maharet ve gayret ile âlem-i meydana koymakta olan (göz önüne sermekte oldukları) içi boş, özü kabartma, lezzeti anlaşılmaz yemeklere aşına olmayan sade ahali, Avrupa dostluğundan Osmanlılara bir fayda çıkmayıp en yakın komşu ve en korkunç ve güçlü güreşçi olan Rusya ile daim hüsn-i muamele (sürekli iyi ilişkiler) ve mümkün ise ittifak tarik-i selamet (ittifak yapmanın doğru yol) olabileceğini fehmlemiştir (anlamıştır). Sadece ve politika fabrikalarından uzakça olan Osmanlılar, Rusya ile Devlet-i Âliye'nin bir birine aksliğinden (düşman olmalarından) Avrupalılar istifade edip, bu iki devletin birlikteliği (ittifakı) meydana gelir ise Avrupa fitnesine yer kalmayacağı çok adamın itikadıdır.

Bu gibi efkârların (düşüncelerin) ahali arasında cereyan etmesi şayan-i dikkat bir ahvaldir. Osmanlılar ve matbu'aları (basınları), Rusya İslamlarına hizmetçi olmuş gazetemiz vasıtasıyla Rusya hakkında doğrudan doğruya bazı malumat alabilecekleri ve Rusya'ya taze bir nazarları (Rusya hakkındaki yeni bakışları), *Tercüman*'a olan haylice dikkati anlaşıyor (Tercüman'a gösterilen fazla ilgiyi anlaşılır hâle getiriyor).

Yakınlarda saray daireleri ile münasebeti malum olan muteber *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi, bir bendimizi müta-laa ederek (bir makalemizi inceleyerek) ve Petersburg, Moskova ve Makarya Pazarı'nda camiler mevcut olduğu hâlde Paris'de, London'da cami-i şerif olmadığını mizana geçip (ölçüp, değerlendirip) Rusya ve Ruslar tarafından ehl-i İslam'a

olan rağbet derecesini istihraç etmiş idi (rağbetin derecesini -bizim haberimizden- çıkarmış idi).

Her işittiğimizi ve gördüğümüzü burada yazmaya ne yer var ne hacet. Ancak âlem-i matbuat erkânlarından (basın hayatının ileri gelenlerinden) bir-iki meşhur zât ile söyleştüğümüzden bazı haber berir isek (bazı haberler verirsek) eski ve taze efkârlar (yeni düşünceler) ne gibi oldukları lazımcına anlaşılır. Çünkü bu adamların efkârı, cümlesinin toplamasıdır ve dilleri gönüllerine uygun olduğunu şüphe etmeye hakkımız yoktur.

Bâ-husus (özellikle) ki yazdıkları dahi söylediklerine aks (ters) değildir.

Bahsimize başlamaz burun (konumuza başlamadan önce) bir hâle daha dikkat edelim. *Tercüman-i Hakikat* ve *Osmanlı* nam (adlı) gazetelerin ruhu makamında olan saadetli Ahmet Mithat Efendi birkaç sene evveleri Rusya'ya hüsn-i nazar ile (iyi bir gözle) bakacağı me'mul olmadığı sırada (umulmadığı hâlde), bu günde (günümüzde) Rusya'ya ve Ruslar'a hoş nazarda olduğu (iyi gözle baktığı) âlem-i Türkîde (Türk dünyasında) başlıca bir hâldir. Rusya'nın Asya'da terakkisini (gelişmesini) hoşça gördüğünü birkaç mertebe ilan etmiştir.

Ahvalât-ı hazıraya (şimdilerde olup bitenlere) ve Rusya politikasına dair yazdıkları bir bend (makale) matbuat idaresi tarafından ruhsatlanmadığı² sırada (izin verilmediğinde) gazetede, mezkûr bendin (sözü edilen makalenin) yerini boş taşlamışlar (bırakmışlar) idi. Bu numeroya (sayıya) zat-ı şahane (Padişah) dikkat buyurup boş kalmış yere tab'olunacak bendi (basılacak makaleyi) saraya aldırıp mütalaa etmişler. "Babâî'nin (hükûmetin) hatırını kırmayalım" latifesiyle bentleri(?)³ kaç nüsha bastırmışlar... Bu nüshaların biri rivayet-

² Metinde "ruhsatlanmediği" şeklinde.

³ Metinde siliktir, harfler belli olmuyor.

lere göre Rusya elçisi Novikof⁴ hazretlerine berilmiş. Sonki sözümüz rivayettir; hakikatine kefil değiliz. ⁵

İsmail

10 May 1885 / 8 Şaban 1302, Sayı: 16

İstanbul

Tercüman'a Mahsus

Memalik-i Osmaniye'de “senzör” (sansür) usulü pek şiddetli olup gazetelere ve neşriyata ziyade dikkat olunduğundan Osmanlı gazeteleri ekser hâlde “doğrama” yani Avrupa gazetelerinden naklolunan ahbar ve rivayâtta ibarettirler. Dâhilî ve haricî işler hakkında serbest efkâr ve hissiyât ibraz (hislerini belli) edemezler. Çünkü politikaya “dokunuyor” (tiye) (değiyor) imiş.

Bu hâlde dâhilî senzörler kâfi olmaz gibi Osmanlı gazetelerinin başı ucunda bir hayli “haricî” senzörler da görünüyor. Çok taaccüptür ki Avrupalılar kendi gazetelerinde “liberté-hürriyet” sayesinde yazılan bin bir türlü saçma sapan şeylere tahammül edip de Osmanlı gazetesi bu gibi şeylerden birini naklettiği ile namus davasına kalkışıyorlar! On bin Frenk gazetesinde yazılır; yazıldıktan son karikatür yani külgünç resimler ile daha ziyade anlaşılır; okurlar, bakarlar, gülerler; ziyan yok, ama bu hürler ve hürriyetçiler İstanbul'a ayak bastıkları ile her biri bir bî-aman senzör kesilir!”

Bir dikkat buyurulsun; İstanbul'da neşrolunan muhtelif cerideler (gazeteler) arasında Fransızca dahi neşrolunanlar bardır. Bunların biri “İstanbul” namında idi. Bu ceride her

⁴ Türkçe metinde ismin yazılışı نلیدوف (Nelidof) şeklinde idi. Rusça kısımdan düzelttik.

⁵ Yazının sonunda “Daha var” kaydı bulunmasına rağmen, Tercüman'da bu yazının devamı mahiyetinde başka bir yazı görülmemiştir.

Dizin

- A. Aġaoġlu. Bkz Aġaoġlu, Ahmet
A. [Ayin] Nadir. Bkz Ali Ekrem Bolayır
Abbas Haverî (*Fecir* adlı eserin yazarı) 293-295, 535
Abbas Hilmi (Paşa, Mısır Hıdivi) 346
Abdula Tukay. Bkz Tukay
Abdulgani (Orenburglu hayırsever) 498
Abdulla (Gabdulla) Apanay (Tatar din ve siyaset adamı) 103
Abdullah El-Memun (Arap emiri) 56
Abdullah Muhammed Feyzi (Tatar yazarı) 302
Abdullah Zühdi (Osmanlı yazarı) 258
Abdurrahimbey Hakverdov. Bkz Hakverdili
Abdurrahman. Bkz Abdurrahman İlyasof (Biçurin köyü imamı) 89
Abdurrahman Efendi (Hindistanlı tercüman) 522, 523
Abdurrahman İlyasof (Tatar yazarı) 280
Abdurrauf Fitrat (Özbek yazarı) 325-326
Abdülahad (Buhara Emiri) 389, 416, 418, 441
Abdülaziz (Osmanlı sultanı) 218, 364
Abdülhalim Abdurrahmanoġlu (Tatar muallim) 114
Abdülhamit (II. Abdülhamit) 218, 230, 341, 346
Abdülkadir Şekurî (Özbek ceditçilerinden) 472
Abdülkadir Abdüşşekurî. Bkz Abdülkadir Şekurî
Abdülkayyum Nasirof. Bkz Kayyum Nasirî
Abdülkerim Sabit (Tercüme Odası memuru) 221
Abdünnasır. Bkz Kayyum Nasirî
Abdürreşit. Bkz Abdurreşit İbrahim
Abdürreşit Efendi İbrahimov. Bkz Abdurreşit İbrahim
Abdürreşit İbrahim (İslâmcı yazar, siyasetçi) 77, 83, 111, 133, 150, 152, 305
Abdürrezzak (Osmanlı tiyatro sanatçısı) 227
Abdüsselam Ahundzade (Kafkasya Şeyhülislâmı) 150
A. B. Vrevski. Bkz Vreski
Adem (Peygamber) 352
A. Fitrat. Bkz Abdurrauf Fitrat
Aġaoġlu Ahmet 13, 79, 84, 97, 111, 132, 133, 391
Ahmed Bey Timur ("Lecne-i Tesisiye" hazinedarı) 503
Ahmed Bey Zeki (Ahmed Zeki Paşa, Mısırlı âlim, yazar) 505

- Ahmet (Hacı, Kazanlı hayırsever) 498
- Ahmet Ağayev. Bkz Ağaoğlu, Ahmet
- Ahmetbay [Hüseynof] (Orenburglu hayırsever) 115
- Ahmet Bey Ağayev. Bkz Ağaoğlu, Ahmet
- Ahmet Bey Kemal. Bkz Akünal, Ahmet Kemal
- Ahmetcan Seydaşev (Tatar gazeteci) 114
- Ahmetcan Aliyev (Kazanlı ayakka-bıcı) 480
- Ahmet El-Hadi. Bkz Hadi Maksudî
- Ahmet Hadi Maksudî. Bkz Hadi Maksudî
- Ahmet Kemal. Bkz Akünal, Ahmet Kemal
- Ahmet Mithat 159, 219, 220, 289, 335
- Ahmet Paşa (Osmanlı sarayının damadı) 365, 366
- Ahmet Paşa Faik (Mısır'da Vatan Partisi başkan yardımcısı) 504
- Ahmet Rasim (Yazar) 133
- Ahmet Selimov (Akmescitli çiftçi) 481
- Ahmet Şefik Paşa (Mısır'da ıslahat komisyonu üyesi) 507
- Ahmet Vefik Paşa (veya Ahmet Vefik Efendi) 29, 31, 338
- Ahmet Yesevî 165
- Ahundzade, Mirza Fethali (Azerbaycanlı, yazar, düşünür) 65,75, 150, 188, 198
- Ahunt Beyazitof. Bkz Ataullah Beyazitov
- Akcigitov. Bkz Akyiğit, Musa
- Akçokraklı Osman (Kırımlı şair) 304
- Akçura Yusuf 79, 108, 151, 182
- Akçuraoğlu Yusuf. Bkz Akçura, Yusuf
- Akçurin Timur Bulat (Simbirli tüccar) 151, 480
- Akpınar Yavuz 3, 16, 68, 209
- Aksak Timur. Bkz Timurlenk
- Akünal Ahmet Kemal (Gazeteci, şair) 158, 160, 163
- Akyiğit Musa (Tatar, yazar) 146
- Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin. Bkz Kuropatkin
- Alfre. Bkz Musset Alfred
- Ali Ağa (muhayyel isim) 234
- Ali Arslan (Hacı, Hindistanlı) 523
- Ali Asgar (Buzuluk şehri imamı) 89
- Alibey Hüseyinzade. Bkz Turan, Hüseyinzade Ali
- Alihanov (Binbaşı) 412
- Ali İbrahimioğlu (Kubanlı tüccar) 481
- Ali Kuşçu 165
- Âlimcan Töre. Bkz Mir Âlimcan Töre
- Âlimcan Barûdî 60, 142
- Ali Merdan. Bkz Topçubaşı (veya Topçubaşov, Ali Merdan)
- Âlimyan (Semerkantlı) 430
- Alişir Nevaî 35, 131, 165, 239
- Allahyar Bey Zülkadirov (Genceli) 480
- Altınarın İbray (Kazak şair) 268, 269
- A. M. Topçubaşı. Bkz Topçubaşı
- Arakel Ağa (Kitapçı) 350
- Arat R. R. 26, 325
- Aristo 249

- Arsal, Sadri Maksudi 309
 Artin (Asaduryan, matbaacı) 293, 350
 Astanakul veya Astanakul Bek (Buhara hanlığında pervaneci) 419, 468
 Atamalibeyof (*Keşkül* gazetesini yazarlarından) 267
 Ataullah Beyazıdof (Tatar din adamı) 79, 80, 187
 Ataullah Efendi. Bkz Ataullah Beyazıdof
 Augier Emile (Fransız yazar) 219
 Ayaz. Bkz İdilli, Ayaz [Gayaz] İshaki
 Ayaz Efendi İshaki. Bkz İdilli, Ayaz [Gayaz] İshaki
 Ayvazovski (Ressam) 345
 Azimov (Kazanlı fabrikatör) 480
 Baba Bey (Türkistanlı soylu) 436
 Babür veya Babür Mirza 58, 62, 293
 Baha (Bahaeddin, hizmetçi) 460, 463
 Bahaüddin. Bkz Bahaüddin Nakşibendî
 Bahaüddin Nakşibendî 425
 Barudî. Bkz Âlimcan Barudî
 Baumgart (*Türkistan* gazetesini yazarı) 57
 Baybekof Hacı Hüseyin Efendi (Moskovalı) 304
 Bayron (Lord Byron) 163, 232, 269
 Behbudî Mahmud Hoca (Özbek ceditçilerinden) 142, 143, 325, 472
 Benjamin Franklin 292
 Bıçakçızade Hakkı (Gazeteci) 42
 Bigiyev Zahir (Tatar din adamı, yazar) 309
 Bilâl Kırımî (*Tercüman* gazetesini yazarlarından) 506
 Bogos Ağa (Mürettip) 350
 Bolayır Ali Ekrem 44
 Boraganski İlyas Mirza (Matbaacı) 304
 Bourget Paul 238
 Brockhaus F. A. (Alman ansiklopedisi nâşiri) 88
 Bulgakof (Rus Generali) 395
 Burhaneddin (Sarraf) 429
 Burhan Şeref Efendi (Tatar gazeteci) 108, 129
 Büyük İskender (Makedonyalı) 427
 Cafer (Şair) 511
 Canyar Hanım (İbrahim Paşa'nın eşi) 500
 C. Bey (Bombaylı müslümanlardan) 519
 Celal. Bkz Ünsizade Celal
 Celal Kenekezi (Muhayyel isim) 460
 Celal Nuri. Bkz İleri, Celal Nuri
 Celil Memmedguluzade (Azerbaycanlı gazeteci, yazar) 327
 Cemaleddin. Bkz Velidof, Cemaleddin
 Cemil Paşa (Dr., İstanbul Belediye Başkanı) 367
 Cem Sultan 243
 Cengiz Han 25
 Cora Bey (Türkistanlı soylu) 436
 Cromer (Evelyn Baring, İngiliz bürokrat) 490
 Cusip Köpeyev. Bkz Köpeyev, Yusuf
 Çernyayevski Aleksey Osipoviç

- (Rus eğitimci) 265, 267, 400, 535
- Çeşmafet Hanım (Hıdiv İsmail Paşa'nın eşi) 494, 495, 500
- Çingiz. Bkz Cengiz Han
- Çirkof (Rus matbaacı) 53
- Daniş Mirza Rıza Han (Türk asıllı İranlı diplomat, şair ve yazar) 25, 67, 193, 392
- Dante 185
- Davidoviç Mustafa Mirza (Gaspıralı'nın askerî okuldan arkadaşı, Bahçesaray belediye reisi) 117
- Davud (Peygamber) 352
- Deli Birader. Bkz Muallim Sadi
- Deli Şair. Bkz Muallim Sadi
- Derjavin 184
- Dökmeci Agopyan (Matbaa ustası) 350
- Duma. Bkz Dumas, Alexandre
- Dumas Alexadre 210, 219
- E. Ahundov (Azerbaycanlı gazeteci) 113
- Ebülûla Zeynelabidin (Mardin) (Osmanlı gazetecisi) 162
- Ebüzziya. Bkz Ebüzziya Tevfik
- Ebüzziya Tevfik 48, 162, 235, 288-290, 299, 535
- Efendiyev, S. M. (Azerbaycanlı gazeteci, siyasetçi) 113
- Eflatun 249
- Efrasyap (Alpertunga) 431
- E. Hüseyini (Azerbaycanlı edebiyat araştırmacısı) 113
- E. Hüseyinov (Azerbaycanlı edebiyat araştırmacısı) 113
- Ekrem (Buharalı müftü) 476
- Ekrem Beyefendi. Bkz Rezaizade Ekrem
- Elif. Elif (Nur gazetesi yazarı) 86
- Emil De Jiradan. Bkz Augier (?), Emile
- Emin El-Rafî'i (Mısırlı hukuk talebesi) 506
- E. Mirehmedov (Azerbaycanlı edebiyat araştırmacısı) 113
- Emir Muzafferüddin (Buhara Hanı) 478
- Ersoy, Mehmet Akif 162
- Ertuğrul (Ertuğrul Gazi) 30, 33, 243
- Eşref H., Bkz Fergan, H. Eşref Edip
- Faik (Beyzok Kaymakamı) 222
- Faik Paşa (Mısırlı bürokrat) 500
- Farabî 165
- Fatih Sultan Mehmet 344
- Fatih Kerimî (Tatar yazarı) 90
- Fatma Hanım (Hacı Hüseyin Baybekov'un kızı) 481
- Favel 522, 523
- Fergan, H. Eşref Edip (Gazeteci, hukukçu) 162
- Fethali Mirza. Bkz Ahundzade, Mirza Fethali
- Feyizhanof Hüseyin Feyizhanof (Tatar bilim adamı) 60
- Feyzullah Bey (Ahıskalı zengin) 385
- Filip (Hikâye Kahramanı) 223
- Firdevsî 136
- Flammarion (Camile, Fransız gökbilimci) 59, 238
- Franke Christian Wilhelm (Alman ansiklopedicisi) 88
- Fuad Toktarov. Bkz Toktarov, Fuat
- Fuat Bey Selim (Mısırlı siyasetçi) 504
- Fuzulî 131, 239
- Gaboriau Emil (Fransız yazar) 22,

- 210, 211, 279
 Gali Putilyakov (Tatar gazeteci) 171
 Gamdurrahman Gomerev (Abdurrahman Ömerof) (Tatar gazeteci, yazar) 191
 Ganizade Sultan Mecit (Azerbaycanlı yazar) 13, 150, 303, 394, 404, 441
 Gaspıralı İsmail 3, 7, 11, 15, 16, 17, 27, 68, 82, 88, 91, 106, 117, 133, 168, 182, 209, 211, 387, 458, 525
 Gasprinski. Bkz Gaspıralı, İsmail Gayıbov Hüseyin Efendi (Kafkasya Müftüsü) 392
 Gazi Mansur Sultan (Kırımli ermiş) 308
 George Sand 299, 300
 Goethe 212, 269
 Gogol 136, 184
 Graf Tolstoy (Rus yönetici) 232, 238
 Griboyedof (Rus yazarı) 232
 Habibullah (*Şark-i Rus* gazetesi yazarı) 71
 Hacıbeyli (veya Hacıbeyov) Üzeyir (Azerbaycanlı bestekâr, yazar) 158
 Hacı Tağıyev. Bkz Tağıyev, Hacı Zeynelabidin
 Hacı Zeynelabidin Tağıyev. Bkz Tağıyev, Hacı Zeynelabidin
 Hacinski M. (Azerbaycanlı gazeteci) 113
 Haçatur Ağa (Hayalî isim) 350
 Hafız [Şirazi] 136, 239, 292
 Hakverdiyev Abdurrahimbey (Azerbaycanlı yazar) 304
 Hanife Hanım (Hüsameddin Mol-la adlı eserde kahraman) 278, 303
 Haris Feyzi (Tatar gazeteci) 129
 Hasan (İmam Paşa) 274
 Hasanbey Melikov. Bkz Melikov, Hasanbey Zerdabi
 Hasan Ref'i Paşa (Lecne-i Tesisiye üyesi) 503
 Hasan Vasıf Paşa (Lecne-i Tesisiye üyesi) 502
 Hasmemmedof Halilbey (Duma'da Azerbaycanlı milletvekili) 155
 Hayıt Baymirza 63, 542, 546
 H. Eşref Edip. Bkz Fergan, H. Eşref Edip
 Hugo. Bkz Victor Gugo
 Huyugüzel Ömer Faruk 213
 Hüseyin Baybekov (Hacı, Moskovalı) 60, 234, 304, 350, 481, 542, 544, 545
 Hüseyinov (Orenbuglu hayırsever) 142
 Hüseyinzade Ali. Bkz Turan, Hüseyinzade Ali
 Hüseyin Efendi Gayıbov. Bkz Gayıbov, Hüseyin Efendi
 Hüseyin Feyizhan. Bkz Feyizhanov, Hüseyin
 Hüseyngulu Han (Bakû Hanı) 395
 H. Vezirov. Bkz Vezirov, Haşimbey
 İbray Altınсарin. Bkz Altınсарin, İbray
 İbni Haldun 248, 249
 İbni Sebabe 274
 İbni Sina 165
 İbrahimov S[anatulla]. A[ynullayev]. (Azerbaycan'da Tatar gazeteci) 159-161, 188-192, 540
 İbrahimov (Tüccar) 425

- İbrahim Paşa (Mısırlı) 500
 İdilli, Ayaz [Gayaz] İshaki 83, 148, 162, 167
 İlminski Nikolay İvanoviç 66, 69, 91, 92, 93, 130, 167
 İmam Rıza 451
 İmanayev, Şeyhattar (Tatar gazeteci) 60, 114
 İskender-i Rumî. Bkz Büyük İskender
 İsmail. Bkz Gaspıralı, İsmail
 İsmail Hakkı (Mısırlı) 507
 İsmail Paşa (Mısır Hıdivi) 494, 499, 509, 543
 İsmail Subhi (Osmanlı takvim yazarı) 181
 İvan Groznyı (Korkunç İvan) 141
 İzzet Bey (Muhayyel isim) 234
 Jozef Efendi (Kitapçı) 350
 Jukovski (Rus yazar) 145, 184
 Jules Verne 238
 Kakovin (Matbaacı) 53
 Kanunî (Sultan Süleyman) 271
 Kasımov Begali (Özbek bilim adamı, edebiyatçı) 472
 Kaspar Efendi (Kitapçı) 350
 Kayserliyan (Tüccar) 350
 Kayyum. Bkz Kayyum Nasırî
 Kayyum Nasırî (Tatar yazarı, araştırmacı) 11, 89, 93, 265, 271, 274-275
 Kemal. Bkz Namık Kemal
 Kerimof Biraderler (Orenburglu, kitapçı kardeşler) 309
 Keşfi Çelebi (Kırımlı) 307
 Khilkov Dmitri Alexandrovich (Rus prensi) 453
 Klemm Vasili Oskaroviç (Buhara'da Rus konsolos vekili) 416
 Kolçanof (Rus yarbay) 430
 Köpeyev Yusuf (Kazak şair) 33, 543
 Krilov 59
 Kristof Kolomb 506
 Kul Mamat (Efsanevî bir şahsiyet) 168
 Kurbanali (Peremli dokumacı) 481
 Kuropatkin Aleksey Nikolayeviç (Rus generali) 456, 457, 541
 Kültesi Şemseddin (Tarikat şeyhi, şair) 60
 La Fonten [La Fontaine] 232
 Lagofet D. N. (Buhara'da Rus memur, coğrafyacı) 315
 Latif Paşa Selim (Mısırlı) 504
 Lermantov 136
 Lessar M. P. (Buhara'da Rus görevli) 416
 Lesseps Ferdinand (Fransız diplomat) 527
 Lıkoşin (Taşkent vali yardımcısı) 57, 62, 63
 Lomonosov Mikhail Vasilyeviç 61, 145, 165, 168
 Löbel Renatus Gotthelf (Alman ansiklopedici) 88
 Lyutş (Buhara'da Rus görevli) 459
 Mahmud Hoca. Bkz Behbudî, Mahmud Hoca
 Mahmudhoca Behbud. Bkz Behbudî, Mahmud Hoca
 Mahmut Bey Hasib (Mısırlı gazeteci) 504
 Mahmut Celâleddin Baki (Osmanlı gazeteci) 186
 Mahrui Hanım (Kazanlı hayırsever) 303
 Maksudî Ahmet Hadi (Tatar ya-

- zar, öğretmen) 60, 83, 90, 94, 110, 153, 309, 540
- Maksudof (Sadri Maksudî veya Ahmet Hadi Maksudî?) 60
- Marufzade Mehmet Ziyaeddin (Osmanlı gazeteci, yazar) 30
- Mecid Bey Ganizade. Bkz Ganizade, Sultan Mecit
- Mecid Efendi. Bkz Ganizade, Sultan Mecit
- Mehmedağa. Bkz Şahtahtlı, Mehmedağa
- Mehmedağa Şahtahtlı. Bkz Şahtahtlı, Mehmedağa
- Mehmedeli Halifezade (Azerbaycanlı gazeteci) 189
- Mehmet Akif. Bkz Ersoy, Mehmet Akif
- Mehmet Bey Ferit (Mısırlı avukat) 504
- Mehmet Cevdet (Ahmet Midhat'ın kardeşi) 30
- Mehmet Emin. Bkz Yurdakul, Mehmet Emin
- Mehmet Emin Bey Resulzade. Bkz Resulzade, Mehmet Emin
- Mehmet Han-ı Hamis (V. Mehmet) 364
- Mehmet Murat. Bkz Mizancı Mehmet Murat
- Mehmet Tahir (Musavver Malûmât yazarı) 55, 290
- Mehmet Tevfik (*Emniyet* gazetesi sahibi) 290
- Melikov Hasan Bey Zerdabî (Azerbaycanlı gazeteci, yazar) 125, 150, 183, 188
- Melkûm Mirza Melkûm Han (İranlı Ermeni asıllı yazar, diplomat) 67, 68
- Meltiyadi (İstanbul'da fotoğrafçı) 350
- Memmedemin Efendizade (Azerbaycanlı yazar) 179
- Mercanî Şehabeddin (Tatar din âlimi ve tarihçi) 82, 83, 87, 89, 90, 93, 103
- M. E. Resulzade. Bkz Resulzade, Mehmet Emin
- Meşhedî Hüseyin Ağa (Tebrizli Naşir) 350
- M. F. Ahundzade. Bkz Ahundzade, Mirza Fethali
- Midhat. Bkz Ahmet Midhat
- Mihail Dmitriyeviç Skobelev. Bkz. Skobelev
- Mihran (Ermeni gazeteci, matbaacı) 133, 348, 350
- Mihran Çelebi. Bkz Mihran
- Mir Âlimcan Töre (Buhara veliahdı) 446, 542
- Mir Alişir. Bkz Alişir Nevaî
- Mir Bedalov (Türkistanlı aydın) 436
- Mir Haydar (Buhara'da tercüman) 436, 459, 460
- Mir Seyyid Abdulâhad Han (Buhara hanı) 446
- Mirza Hasan Tahirov (Kafkasya Şeyhülislâmı) 392
- Mirza Hasib Aliguluoğlu (Bakû'da öğretmen) 404
- Mirza Melkûm. Bkz Melkûm
- Mirza Rıza Han. Bkz Daniş, Mirza Rıza Han
- Mizancı Mehmet Murat 234
- Molla Hüseyin (Muhayyel isim) 234
- Molyer [Molière] 212
- Mori Hiroçu (?) (Japon yazar) 50

- M. R. Han. Bkz Daniş, Mirza Rıza Han
- M. Şahtahtlı. Bkz Şahtahtlı, Mehemmedağa
- Muallim Sadi (Deli şair) 213
- Muhammed (Hz.) 54, 502
- Muhammed Atabek (Hafız, Türkistanlı âlim) 292
- Muhammed Ayaz. Bkz İdilli, Ayaz İshakî
- Muhammed Azad (Hindistan Müslümanlarından) 519, 520, 521, 522, 523, 524
- Muhammed Hadi (Azerbaycanlı şair) 113
- Muhammed Şakir. Bkz Remiyev, Muhammed Şakir
- Muhammed Tevkif el-Bekrî (Mırsırlı) 502
- Muhammed Zahir. Bkz Bigiyef, Muhammed Zahir
- Muhammed Zakir. Bkz Remiyev, Muhammed Zakir
- Muhammed Zakir Ramazonof. Bkz Ramazanov, M. Zakir
- Muhammet Arif (Mansur köyü imamı) 114
- Muhammetcan Seydaşev (Tatar gazeteci) 114
- Muhammet Rüstem (Ahlat kaymakamı) 197
- Muhtarov M. (Azerbaycanlı gazeteci) 132
- Muhyiddin Hoca (Semerkant'ta kadı) 435, 436
- Musa Akcigit. Bkz Akyiğit, Musa
- Musa Akcigitof. Bkz Akyiğit, Musa
- Musa Efendi Nağıyev. Bkz Nağıyev, Musa Efendi
- Musset Alfred 300, 541
- Mustafa [Lütfi İsmailof Şirvanski] (Azerbaycanlı gazeteci) 133
- Mustafa (Manastır Vilayeti defterdarı) 221
- Mustafa Kâmil Paşa (Mısır'da Vatan Partisi başkanı) 489, 493
- Mustafa Mirza. Bkz Davidoviç
- Mustafa Naili (İpek sancağı mutasarrıfı) 37
- Münevver Kari Abdürreşidov (Özbek ceditçi) 143, 154, 326
- Nadir Şah 343
- Nağıyev Musa (Azerbaycanlı milyoner) 398, 402, 454
- Namık Kemal 29, 49, 163, 170, 263, 289
- Narî (Takma ad). Bkz Mehemedeli Halifezade
- Nasırov. Bkz Kayyum Nasırî
- Nasırullah (Buhara Hanlığında görevli) 444, 449
- Nasirüddin Şah 393
- Nasrettin Hoca 482
- Nazarov (Yüzbaşı) 412
- Necip (Padişah yaverlerinden) 343, 345, 346
- Nekrasov Nikolay Aleksiyeviç 272
- Nerimanov Neriman (Azerbaycanlı siyasetçi, yazar) 284, 303
- Nesib Nesibzade (Azerbaycanlı siyasetçi) 13
- Nevaî. Bkz Alişir Nevaî
- Nimetullah (Hacı, Sibiryalı hayırseven) 498
- Novikof (Rusya elçisi) 336
- Nuh (Peygamber) 390
- O. Çernyayevski. Bkz Çernyayevski, Aleksî Osipoviç
- O. Orucov. Bkz Orucov

- Orucov O. (Azerbaycanlı matbaacı, gazeteci) 158
- Osman (Halife) 53
- Osman Efendi Akçokraklı. Bkz Akçokraklı, Osman
- Ostroumov N. P. (Türkistanskie Vedemosti gazetesinin baş yazarı) 57, 63, 439
- Otello (Othello) 212
- Ömer Bey Lütfi (Lecne-i Tesisiye üyesi) 503
- Ötemişyev (Kazanlı sanayici) 480
- Petrarka (Petrarca, İtalyan şair) 185
- Petro (Deli Petro, Rus çarı) 65, 168, 184
- Pobedonostsev Konstantin Petroviç (Rus ilahiyatçı, bürokrat) 91
- Pol Berje (Paul Bourget) (Fransız yazarı) 238
- Pol de Kok (Paul de Kock, Fransız yazar) 210, 211, 212, 238
- Puşkin 136, 141, 145, 165, 184, 232, 239, 269, 304
- Radloff 25, 26
- Rahmetullahbay (Muhayyel isim) 461
- Ramazonof M. Zakir (Buharalı bir molla. Dala Vilayeti gazetesi yazarı) 33, 34
- Rastovçef Graf (Kont, Rus yönetici) 430
- Raşit (Miralay) 358
- Recaizade Ekrem 251, 544
- Refik Bey Azimzade (Şamlı âlim) 503, 505
- Remiyev Muhammed Şakir (Tatar milyoneri, naşir) 111, 171
- Remiyev Muhammed Zakir (Tatar milyoneri, naşir) 111
- Renan 80
- Resultade Mehmet Emin (Azerbaycanlı gazeteci, cumhurbaşkanı) 98, 111, 159, 206
- Reşit. Bkz Abdürreşit İbrahim
- Rıfat Efendi (İstanbul'da şekerçi) 222
- Rızaeddin Fahreddinov. Bkz Rızaeddin bin Fahreddin
- Rızaeddin bin Fahreddin (Tatar âlimi, yazar) 60, 83, 129, 171, 303, 471
- Rıza Kadı. Bkz Rızaeddin bin Fahreddin
- Rızkullah Efendi (Siroz'da Savcı yardımcısı) 36
- Russo (Rousseau) 216
- Sabitov (Tacir) 476
- Sabitov Timur (Permlî zanaatkâr) 481
- Sadi (Şirazî) 136, 213, 239, 544
- Sadreddin. Bkz Arsal, Sadri Maksudi
- Sadreddin Efendi El-Maksudî. Bkz Arsal, Sadri Maksudi
- Safa Efendi Âlimof (Moskovalı yazar) 304
- Sagid Remiyev (Tatar gazeteci) 171
- Said. Bkz Ünsizade, Said
- Said Efendi Ünsizade. Bkz Ünsizade Said
- Saint John 38
- Sakof (Lazarev Enstitüsü öğretmeni) 272, 273
- Sami. Bkz Şemşettin Sami
- S[anatulla]. A[ynullayev]. İbrahimov. Bkz İbrahimov, S(ad). A(yın).

- Sarafım (İstanbul'da kıraathane sahibi) 351
- Sardu (Victorien Sardou) 219
- Sarı Selim (Osmanlı Padişahı) 527
- Sarrafi Bürhan (Buharalı) 438
- S. Ayni (Sadreddin Ayni) (Özbek ve Tacik yazar) 325
- S. Azim Şirvani. Bkz Seyyid Azim Şirvani
- Schiller 163
- Sefereli Bey. Bkz Velibeyov, Sefereli Bey
- Selim Avnah (Osmanlı gazeteci) 30
- Selim Efendi veya Selim (Muhayyel isim) 350
- Selim Giray (Hacı, Kırımhanı) 453
- Selim Giray Tefkilef. Bkz Tefkilef, Selim Giray
- Serverüddin Efendi (Yazar) 302
- Seyit Gerey Mirza Alkin (Tatar hukukçu, siyasetçi) 79
- Seyyah Takma ad.. Bkz Gaspıralı İsmail Seyyid Azim
- Seyyid Azim Şirvanî (Azerbaycanlı şair) 40, 41
- Seyyid Mustafa el-Halebî (Kahire'de tüccar) 508
- Seyyid Tefvik El-Bekrî. Bkz Tefvik El-Bekrî
- Skobelev Mihail Dmitriyeviç (Rus generali) 408, 453, 454, 456, 457
- Skot (Walter Scott) 212
- S. M. Ganizade. Bkz Ganizade Sultan Mecid
- Staroselski Dmitri Semyonoviç (Rus generali) 183, 282
- Sultan İsfendiyarov (Kazak asıllı Rus subayı) 440
- Sultan Mecid Ganizade. Bkz Ganizade, Sultan Mecid
- Sultan Murat 344
- Sultan Süleyman 344
- Süleyman (Peygamber) 528
- Süleyman Efendi (Muhayyel isim) 234
- Süleyman Nazif 148, 149, 162, 193
- Süleyman Şah (Osmanlı sülalesinin ilk reislerinden) 33
- S. Velibeyov. Bkz Velibeyov Sefereli Bey
- Şah İsmail Safevî 343
- Şah Murat Han (Buhara Hanı) 475
- Şahtahtlı (veya Şahtahtinski) Memmedağa (Azerbaycanlı gazeteci) 64-70, 73, 75, 87, 272
- Şah Timur. Bkz Timurlenk
- Şakir Bey (Ahıskalı) 385
- Şakircan Tahiri (Tatar aydınlarından) 83, 90
- Şamlıyan (İstanbul Eczacı) 350
- Şatobriyan (Chateaubriand) 212
- Şefika Hanım (Şefika Gaspıralı) 13
- Şehabeddin Mercanî. Bkz Mercanî
- Şekspir (Shakespeare) 22, 136, 212, 232, 239, 269
- Şemseddin Efendi El-Tahirî (Tatar yazar) 60, 302
- Şemseddin Sami 29, 45, 49, 128, 159, 204, 215, 217, 235, 236, 289
- Şemsi Efendi (Tatar yazar) 60
- Şemsi Esedullayev (Azerbaycanlı milyoner) 399, 402

- Şeref Efendi (*Yıldız* gazetesi yazarı) 95, 108, 543
- Şerhil bin Talmu (Arap mezar taşında bir isim) 55
- Şerif Cemal Hanım Hamidullin (Kızılyarlı) 481
- Şeyhalibekov Zaman, (Azerbaycanlı tercüman) 440
- Şeyh Ali Yusuf (*El-Müeyyed* gazetesi sahibi) 496, 497, 503, 504
- Şeyhattar İmanayev. Bkz İmanayev
- Şeyh Selim el-Beşrî (Lecne-i Tesiye üyesi) 502
- Şeyh Yahya (Arap mezar taşında bir isim) 55
- Şinasi 45, 47, 159, 181, 288, 338
- Şirniyaz (Kazak şair) 268
- Ş. Mercanî. Bkz Mercanî, Şehabeddin
- Şpilgagin (Spielhagen) 212
- Ş. Sami. Bkz Şemseddin Sami
- Taftazanî (Sadeddin, Türkistanlı âlim) 470
- Tağiyev. Bkz Tağiyev, Hacı Zeynelabidin
- Tağiyev Hacı Zeynelabidin (Azerbaycanlı milyoner ve hayırsever) 13, 70, 84, 111, 142, 398, 463, 545
- Tahirî. Bkz Şakircan Tahiri
- Takerey (Thackeray) 237
- Tefkilef Selim Giray (Kırım Müftüsü) 152
- Temür. Bkz Timurlenk
- Teodoris (Teodor Kasap) 133
- Tevfik. Bkz Ebuzziya Tevfik
- Tevkif el-Bekrî. Bkz Muhammed Tevkif el-Bekrî
- Timaşef (veya Timaşof, Rus bankacı) 152
- Timirazev (Rus Ticaret ve Zanaat Ministri) 152
- Timur. Bkz Timurlenk
- Timurlenk 293, 446, 541
- Togan Z. V. 437
- Tohta (veya Tokta) Buğa (Altın Ordu Hanı) 453
- Toktarov Fuad (Tatar gazeteci, yazar) 171
- Topçubaşı Ali Merdan (Azerbaycanlı avukat, siyasetçi) 13, 70, 84, 97, 111, 453, 480, 542
- Tukay Abdulla (Tatar şairi) 11, 153, 322-324, 536, 539
- Tukayef. Bkz Tukay, Abdulla
- Turan Hüseyinzade Ali 13, 79, 84, 97, 111, 160
- Turgenyev 145
- Türk İbni Yafes (Takma ad.). Bkz Memmedemin Efendizade
- Uluğ Bey 165, 432, 470
- Uraz (Kazak şairi) 268
- Urmançiyef (Tambof'da imam) 499
- Uşinski (Rus eğitimci) 265
- III. Aleksandr (Rus Çarı) 91
- Ünsizade Celal (Azerbaycanlı gazeteci) 265, 267, 282
- Ünsizade Said (Azerbaycanlı gazeteci, din adamı) 183, 184, 265, 267, 282
- Ünsizadeler (Said ve Celal) 13, 265
- Vafiyadi (İstanbul'da fotoğrafçı) 350
- Vambery 492
- Vanlıyan Matbaası 351
- Velibeyov Seferelibey (Azerbaycanlı öğretmen) 265, 267, 400

- Velidof Cemaleddin 202, 543
Vezirov Haşimbey (Azerbaycanlı yayıncı, gazeteci) 98, 111, 158, 546
Viktor Gugo (Victor Hugo) 237
Volter (Voltaire) 212, 216
Vrevski A. B. (Türkistan genel valisi) 436, 540
Washington (George) 292
Wilhelm Tell 292
Yavuz Sultan Selim 343
Yerli (Takma ad). Bkz Gaspıralı İsmail
Yurdakul Mehmet Emin 163-164, 171, 186
Yusuf Akçurin. Bkz Akçura, Yusuf
Yusuf İzzeddin (Osmanlı şehzadesi) 264-366
Yusuf Köpeyev. Bkz Köpeyev, Yusuf
Zabolotny Danylo (Polonyalı bilim adamı) 516
Zahir Bigiyev. Bkz Bigiyev
Zaman Bey (Azerbaycanlı tercüman) 440
Zarif El-Hadi (Uralsk bölgesinden Tatar yazar) Hadi Zarif 89
Zekeriya Sadreddinev (Tatar yazar) 191
Zerdabî, Hasan Bey. Bkz Melikov, Hasan Bey Zerdabî
Ziyaeddin Kadı. Bkz Rızaeddin bin Fahreddin
Ziyinet Hanım (Ahıskalı) 385
Zola Emile 210, 238, 298